

God in Nederland

Steeds minder Nederlanders zijn momenteel intensief betrokken bij het kerkelijk leven, en steeds minder mensen participeren daadwerkelijk in kerkelijke activiteiten. Die constatering uit het rapport 'God in Nederland: 1966-1996' zal voor weinigen als een verrassing komen. Nog maar een kwart van de Nederlanders heeft die nauwe en directe band, hetgeen overigens volgens velen historisch niet eens zo ongunstig is (met uitzondering van grofweg de periode 1850-1950). Opvallend in een tijdperk van individualisering en secularisering is, dat ongeveer de helft van de bevolking zegt zich wel op enigerlei wijze bij een kerk betrokken te voelen. Daarnaast moeten we ook constateren, dat niet alleen het tempo van kerkverlating maar ook de afname van het kerkbezoek over hun dieptepunten heen schijnen te zijn. Sommige kerkgenootschappen en getuigende stromingen komen zelfs op. Nu gaat het hier om tamelijk meetbare gegevens, moeilijker wordt het vast te stellen of mensen nog gelovig zijn en wat zij geloven. De Amerikaanse godsdienstsocioloog Greeley hamert keer op keer op de onbetrouwbaarheidsmarge van enquêtes. De meetbaarheid van het niet bezig zijn met ultieme zingevingsvragen (het criterium bij Greeley van secularisering) acht hij zeer gering. Daarom moeten er vraagtekens geplaatst worden bij de veel verkondigde stelling, dat de bevolking van Europa zoveel sterker gesecculariseerd

zou zijn dan die van de Verenigde Staten.

Toch staat de reputatie van de auteurs van het in november verschenen rapport (Dekker, De Hart, Peters) borg voor een zeer serieuze aanpak en is het moeilijk de negatieve en de positieve trends, om het voor dit moment in deze termen te duiden, te ontkennen. De bevindingen zijn in ieder geval voor een beweging als de christen-democratie zeer de moeite waard om erop te reflecteren, evenals zij dat zijn voor identiteitsgebonden organisaties, de Nederlandse overheid en eigenlijk heel de samenleving.

Naast de tendens tot kerkverlating, die zo'n ingrijpende culturele en sociale breuk heeft betekend voor onze samenleving in vooral het laatste kwart van deze eeuw en die, als de tekenen niet bedriegen, ook wel het eerste kwart van de volgende eeuw zal domineren, is er de indringende vraag welke consequenties die kerkbreuk zal hebben voor zaken als de morele opvattingen van de Nederlandse bevolking en vooral haar religieuze overtuigingen.

Dit staat intussen vast en is ook redelijk meetbaar: de kennis omtrent het christelijk geloofsgoed vervluchtigt in een hoog tempo tussen alle andere interessante en prikkelende wetenswaardigheden. Het rapport geeft onthutsende cijfers, op de eerste plaats voor wat betreft de katholieke geloofsgroep. Het

wegebben van de kennis omtrent de christelijke traditie – of moeten we zeggen het weer terugvallen van onze bevolking in de onwetendheid van haar eigen geloofsgoed van ruim anderhalve eeuw geleden – heeft al indringende gevolgen bijvoorbeeld voor de mogelijkheid van het aanwijzen van gekende en gedeelde ethische referentiepunten terzake medisch handelen, maar ook veel bredere maatschappelijke, politieke en economische oriënteringen.

Zonder maar iets aan deze constatering af te doen, en vooral aan de verre-gaande consequenties die die zal hebben voor de politieke oriënteringen van een belangrijk gedeelte van de Nederlandse bevolking, is het de verdienste van de studie, dat zij wel een duidelijk onderscheid maakt tussen zaken als ontkerkelijking, secularisatie, afscheid christendom, verdwijnen godsgeloof en bezig zijn met zaken als eindbestemming, zingeving, religieuze bezinning en waardering voor kerken en kerkelijk spreken.

Het is opvallend, dat tweederde van de Nederlandse bevolking zichzelf wel als gelovig beschouwt. Dat geloof verandert, maar verdwijnt niet zonder meer. In de band tussen religie en kerken wordt lossler, maar noch de religie noch de kerken verdwijnen.

Er is naast de kerkverlating iets anders aan de gang in onze cultuur: een zoektocht naar hogere waarden; het bij velen doorbrekende gevoel dat normen alleen aan zichzelf ontleend niet toereikend zijn bij de beslissingen die onontkoombaar zijn, bijvoorbeeld in de technologie; de onrust over de vraag of economische groei, de concentratie op het hier en nu toereikend zijn. Er is iets aan het broeden, dat zou kunnen wij-

zen op het ontstaan van een tegenbeweging. Er is iets van onbehagen, verzet, soms tot uiting komend in bewust afwijkende keuzes en verinnerlijking, buiten en binnen de kerken, nu zoveel paradijselijke doeleinden bereikt zijn, en toch het paradijs niet herwonnen blijkt.

De positie van de kerken

Het onderzoek 'God in Nederland' heeft vooral de aandacht getrokken door de hoge maatschappelijke waarderingcijfers voor de kerken. Die waardering blijft hoog en stijgt soms nog ondanks de kerkverlating. Dat is in zoverre methodologisch een interessant gegeven, omdat uit de onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) van vier jaar geleden blijkt, dat de kerkverlating in juist ons land verhoudingsgewijze zo agressief en definitief was. Hier geen zogenaamde 'vierwielenchristenen', zoals in de Scandinavische landen en Frankrijk: niks van je kinderen laten dopen, in de kerk trouwen, misschien eerste communie doen en begraven; eruit is eruit en we willen er niets meer mee te maken hebben. Dat was het beeld, dat oplichtte uit de SCP-studie. Nu hoeft die constatering niet in strijd te zijn met de uit het onderhavige onderzoek voortkomende stelling, dat een overgroot gedeelte van de Nederlanders in ieder geval vindt, dat de kerken een zeer belangrijke functie hebben en het gezag om uitspraken te doen inzake maatschappelijke vraagstukken. De geloofwaardigheid en het aanzien van de kerken scoort hier beduidend hoger dan die twee krachten, die zichzelf leiderschap in juist het maatschappelijke debat toedichten: de media en de politiek. Is dit een kentering of is dit de bevestiging van een vermoeden, dat er een

spanning bestaat tussen de grote vraag naar oriëntatie en oriëntatieautoriteit bij de oplossing van de centrale maatschappelijke dilemma's en de sterke neiging het geloof tot een privé-zaak te bepalen. De toeloop van meer dan een miljoen jongeren naar het pausbezoek deze zomer in Parijs stelt ons voor een soortgelijke vraag: hunkering naar herbronning in het persoonlijk leven, of verlangen naar morele autoriteiten en oriëntatiepunten? We stuiten hier op paradoxen, die ook in Noord-Amerika zo overduidelijk aanwezig zijn: een zo veel grotere kerkbetrokkenheid dan in Europa, een massale toeloop bij bezoeken van de Paus, maar een duidelijke afscherming van de morele keuzes in het persoonlijk leven.

Daarom is het zeer opvallend dat in ons land toch de rol van de kerken op het terrein van euthanasie, abortus, positie van het gezin, kortom in een aantal morele kwesties, hoog geacht wordt. Tenminste de helft van de Nederlanders erkent dat kerk en godsdienstigheid daarbij een belangrijke rol vervullen, al acht men godsdienstigheid en zeker de rol van kerken daarbij niet noodzakelijk. Er ontstaat in ons land een soort *civic religion*, niet zozeer in directe antithese met kerken en christelijke religie, maar eentje die daaraan mede haar bronnen ontleent.

Hetzelfde patroon is herkenbaar in de waardering voor maatschappelijke dienstverlening als het christelijk onderwijs en de christelijke zorginstellingen. Uit andere bronnen blijkt de praktisch onverminderde, en soms zelfs toegenomen, populariteit van het christelijk onderwijs, of de feitelijke voorkeur voor identiteitsgebonden zorginstellingen in het bijzonder die waarin

het om *cure* gaat. Ook wordt de rol van de kerk als rekruteerster van vrijwilligheid zeer op prijs gesteld: de rol van kerkelijke vrijwilligers bij de drugsverslaafden, asielzoekers of anderszins bij de gemarginaliseerden in onze samenleving.

Dat bij elkaar doet de slotconclusie in dit rapport, in tegenstelling tot wat in sommige kringen gemeengoed lijkt, niet verbazingwekkend zijn: vrijwel niemand in Nederland zou het een goede zaak vinden als de kerken zouden verdwijnen. De ex-directeur van het Gronings gemeentemuseum, Frans Haks, zal daarom nog enige tijd nodig hebben voor hij voor zijn pleidooi voor afschaffing van de godsdienstvrijheid gehoor bij de meerderheid van de Nederlandse bevolking zal vinden.

Verworvenheid of opdracht?

Het aanzien van de kerken mag dan op een aantal punten groot zijn, het is geen verworvenheid, maar hoogstens een nieuwe kans en vooral een opdracht. Ik schrijf dat niet vanuit de politiek, maar als kerklid.

De kerken staan voor een moeilijke opdracht. Kunnen de kerken in de grote behoefte aan morele heroriëntering voorzien met de moeilijke boodschap, dat de individuele mens niet de maat aller dingen is? Zal de ontvankelijkheid daarvoor groot zijn? Kunnen ze de notie van de transcendentie van de waarden terugbrengen in onze cultuur die zo gericht is op zelfverwerkelijking en het *hic et nunc*? Hoe kan een nieuwe brug worden geslagen tussen het bezig zijn met vragen naar eindbestemming, de zoektocht naar nieuwe vormen van godsgeloof en religieuze bezinning, maar ook de godsverduistering, zoals die door velen, soms tot hun eigen ver-

driet ervaren wordt, en zoïets afgezworens als een instituut, niet-democratische instituten zelfs?

Johannes Rau, de socialistische minister-president van Nordrhein-Westfalen, – om maar een stem uit onverdachte hoek te noemen – roept in dit verband de kerken op om vooral niet te vluchten in puur maatschappelijke uitspraken en vermaningen. De remoralisering van onze cultuur vraagt autoriteit juist op het gebied van de moraal en waarden. Maar laten we beseffen, in navolging van het boek van professor Wessels over de christianisering van Europa, dat autoriteitsverwerving alleen mogelijk is door uit te gaan van de leefwereld van degenen die om nieuwe autoriteit vragen. Wie jongeren wil binden, zal de leefwereld, de taal en de nieuwe symbolieken van die nieuwe jongerencultuur niet alleen moeten begrijpen, maar zelfs vanuit een doorleving van die wereld moeten spreken. Dat geldt de revolutionaire jongerencultuur, die zich enkele decennia al aan het ontwikkelen is, dat geldt ook de nieuwe dimensies, die aan ons denken en handelen worden gegeven door de ontwikkelingen in de wetenschap en technologie. Juist bij de beantwoording van de vraag, of alles mag wat kan, is nieuwe morele autoriteit nodig. Maar gezagvol spreken op dit terrein kan uiteraard alleen, als die autoriteit gevestigd is in deskundigheid op het betreffende terrein.

De noodzaak van deskundigheid op het terrein van maatschappelijke vraagstukken als voorwaarde voor gezagvol spreken is in deze rubriek al vele malen aangestipt. Wie Ninive een oordeel aanzegt, moet weten wat er echt in die stad aan de hand is. Maar die opdracht slaat op de Nederlandse gelovigen zelf terug. Het gezagvol spreken van bijvoorbeeld de Amerikaanse bisschoppen

op terreinen als armoede en nucleaire bewapening was alleen mogelijk doordat de geloofsgemeenschap zelf in haar volle breedte en diepte bereid was zich te engageren in het gesprek over die onderwerpen en haar kennis en ervaringen ter beschikking te stellen en te laten meewegen. Wie bijvoorbeeld de Raad van Kerken op bepaalde terreinen ondeskundigheid voorwerpt, is gerechtigd de vraag te stellen, of de communicatiestructuren, die tot bepaalde uitspraken leiden voldoende open zijn; maar hij moet terzelfder tijd bij zichzelf de vraag stellen, of hij als kerklid voldoende aan de meningsvorming heeft bijgedragen en beschikbaar was, als deskundigheid gevraagd werd. Er is behoefte aan autoriteit op het gebied van sociale, economische en culturele vraagstukken, maar dat betekent dan een agenda voor de versterking van die autoriteit in deskundigheid.

Vernieuwing geldt ook de waardering voor de aanwezigheid van de kerken in het maatschappelijk dienstbetoon. Zeker hier niet alleen een oproep aan het instituut kerk, maar primair aan kerkleden. We zien die inzet met erkentelijkheid op een aantal gebieden, waar mensen zich in grenssituaties bevinden, soms aan de zelfkant, soms letterlijk. De inzet van kerkmensen, daar waar de maatschappij het als geheel laat afweten of tekort schiet, is een bijzonder getuigenis, en het respect voor kerken en kerkmensen is juist het grootst in die samenlevingen en historische periodes, waarin de officiële maatschappij echt tekort schiet. Dan wordt juist de unieke waarde van zelfoverstijging zichtbaar. Ook in de Nederlandse samenleving zien we een aantal initiatieven waarin dit treffend tot uitdrukking komt.

Maar misschien is er in de Nederlandse samenleving ook behoefte aan nog een andere maatschappelijke taak. Als eenzaamheid, gebrek aan plekken van vertrouwdheid, gebrek aan samenbindende kaders tot de centrale vragen van onze samenleving behoren, dan kunnen parochies en kerkelijke gemeentes een groeiende functie hebben om hiertegen ten strijde te trekken. Dan kan het gaan over allerhande maatschappelijke dienstverlening, maar ook om de organisatie van zoiets klemmends als kinderopvang en gastouderschap in de sfeer van vertrouwdheid en bekendheid. Ook hier weer: vanuit de leef- en de belevingswereld van hedendaagse mensen.

En de laatste conclusie, die mijns inziens door het rapport nog eens onderstreept wordt, is de noodzaak van veel meer aandacht voor catechese. Vrijwel nergens ter wereld is het systeem van bijzonder onderwijs zo goed geregeld als hier, en dan verbaast het toch, hoe beperkt kennelijk – ten opzichte van het gezin – de kennisoverdracht is middels aanvullende kanalen zoals de christelijke school. Misschien is naast het vele positieve wel het meest onthutsende van het rapport 'God in Nederland' de woestijn van onkunde terzake de elementaire noties over de christelijke traditie. Het is vooral een gewetensvraag aan ons allen, wat we hebben nagelaten en nalaten om de kennis over de bronnen van ons bestaan in onszelf en anderen over te dragen en te verdiepen.

Het antwoord van de politiek

Het rapport 'God in Nederland' komt op een moment, dat de druk om godsdienst als puur privé-zaak te beschouwen steeds sterker wordt. Voor die be-

volkingsgroepen, die in het verleden het godsdienstig criterium als een barrière hebben moeten ervaren voor volledige en volwaardige maatschappelijke participatie had dat voordelige kanten, maar de marginalisering van de kerken in onze samenleving is een verarming in moreel en cultureel opzicht. De najaarspublicatie van het Brookings Institute over de *civil society* laat zien hoeveel erkenning de kerken in de Verenigde Staten krijgen voor hun rol in het behoud en de wederopbouw van de samenleving, ook officiële erkenning, en dat nota bene in het land waar de scheiding tussen kerk en staat het eerst en het scherpst gedefinieerd werd. In de Nederlandse politiek lijken bewuste en onbewuste tendensen om aan kerken gelieerde en zelfs identiteitsgebonden organisaties te veralgemeniseren of aan neutrale instellingen de voorkeur te geven, de overhand te krijgen.

Het is zeer de vraag, of de links en rechts bespeurbare weerstand tegen een het privaat domein overstijgende rol van kerken en christelijke instellingen wel op zo'n brede steun in de samenleving kan rekenen. De uitkomsten van het hier behandelde rapport wettigen in ieder geval niet de veronderstelling, dat er geen brede, ook de kaders van de christelijke politiek overstijgende, waardering zou zijn.

De afstandelijkheid van paars tegenover de kerken is in het afgelopen jaar nog eens duidelijk tot uitdrukking gekomen bij de onderhandelingen rond het Verdrag van Amsterdam. De pogingen van andere lidstaten om de positie van kerken en levensbeschouwelijke organisaties in Europa niet volledig gelijk te laten vallen met die van private organisaties stuitte hier op bijzonder veel on-

begrip; toen duidelijk werd – om de staatssecretaris voor Europese Zaken in de Eerste Kamer aan te halen –, dat zo'n bepaling alleen consequenties had voor landen, waarin "nog een symbiose bestond" tussen kerk en staat (lees de Bondsrepubliek) en niet voor kennelijk gelukkiger landen als de onze, waar die scheiding volledig was doorgevoerd, was de Nederlandse regering akkoord gegaan.

In het rapport 'Gaven in overvloed' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA over een Europees cultuurbeleid wordt uitvoerig op de rol van de kerken in Europa ingegaan. In het verkiezingsprogramma 'Samen leven doe je niet alleen' wordt concreet per beleidsterrein over de rol van kerken, geestelijke verzorging en de positie van identiteitsgebonden organisaties gesproken. Natuurlijk gaat het dan niet om een opheffen van de scheiding tussen kerk en staat. Maar het gaat wel om allereerst achterstelling van kerken en christelijke organisaties bij neutrale instellingen te voorkomen, en het gaat om het honoreren van de duidelijke voorkeur van gebruikers voor identiteitsgebonden voorzieningen, zoals scholen en verzorgingshuizen. Het gaat verder: het gaat om recht op geestelijke verzorging en om aan de eredienst te kunnen deelnemen in situaties, die afwijken van die van normale burgers, die kunnen gaan en staan waar zij willen. Het gaat om de invulling van het begrip 'kwaliteit' in de gezondheidszorg en het is dan veelzeggend,

**Misschien is naast
het vele positieve
wel het meest
onthutsende van het
rapport 'God in
Nederland' de
woestijn van
onkunde terzake de
elementaire noties
over de christelijke
traditie.**

dat paarse partijen in de Eerste Kamer concrete invullingen voor geestelijke verzorging met name ten behoeve van ouderen, geblokkeerd hebben.

Maar het gaat om meer: het gaat om de erkenning, ook in de politiek, dat wij allen staan voor verdediging en versterking van de humaniteit in onze cultuur, voor het bijhouden van die samenleving, en dat kerken daar onmisbare bondgenoten bij zijn.

Als aan de ene kant er juist voor de publieke taken van de kerken en met hen verwante instellingen zo'n brede waardering bestaat, en als aan de andere kant vanuit paarse partijen gesproken wordt over verloedering van de publieke ruimte en over verval van normen en waarden, dan is het onbegrijpelijk en achterhaald, dat er bij velen in de politiek kennelijk bij het woord kerk een reflex optreedt, en dat onvoldoende het potentieel van de kerken als bondgenoot wordt gezien. Wie erkent, dat godsdienst meer is dan een privé-aan gelegenheid, tornt niet aan de scheiding van kerk en staat, maar erkent wel dat de problemen en uitdagingen, waarvoor onze maatschappij hier en wereldwijd staat, de krachten van de overheid en het primaat van de politiek overstijgen. Het rapport van de Commissie-Hirsch Ballin van een decennium geleden is voor deze vraagstelling nog onverminderd leerzaam.

Het eigen huiswerk

Sinds het voorjaar van 1997, sinds de conferentie samen met de Vrije Uni-

versiteit (VU) over de positie van identiteitsgebonden organisaties in een plurale cultuur, hebben het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en de redactie van dit blad systematisch aandacht besteed aan de uitwerking van dit thema. Het rapport 'God in Nederland' onderstreept de actualiteit van die keuze.

Het gaat ten diepste over de vraag naar de plaats van christelijke organisaties in een gesecculariseerde cultuur. Dat is een vraagstelling die de christen-democratie overstijgt, die de politiek overstijgt. En daarom is al enkele keren een pleidooi gehouden voor een vervolg en een verbreding. Het zou goed zijn, als in dit nieuwe jaar door andere identiteitsgebonden organisaties medeverantwoordelijkheid zou worden genomen voor het antwoord op de nu weer gebleken behoefte aan belangeloze morele autoriteit; de behoefte aan maatschappelijke dienstverlening in vrijwilligheid; de vraag naar toerusting van de basiskennis en de basiswaarden, die Europa door de eeuwen heen gevormd hebben; de bevordering van de publieke relevantie van kerken en christelijke organisaties.

Er is een draagvlak nodig voor dat bredere initiatief. Wat nodig is, is een goed voorbereid symposium, waar al die aspecten in naar voren komen, bijvoorbeeld in het voorjaar van 1999.

Er zijn uiteraard nog andere conclusies te trekken voor de christen-democratie uit het onderzoek. In ons Program van Uitgangspunten wordt de noodzaak van een constante dialoog met de kerken vastgelegd. Het CDA moet blijven investeren in die dialoog vanuit een veel verderreikend perspectief dan alleen maar luisteren. Het gaat om het gezamenlijk proberen te duiden, wat de

consequenties zijn van de gedeelde grondslag voor bepaalde politieke oriënteringen, ieder op basis van eigen verantwoordelijkheid; maar ook om de kerken te confronteren met onze kennis, onze dilemma's, onze keuzes. Bijvoorbeeld terzake de asielproblematiek gaat het niet om eenrichtingsverkeer. Een dialoog betekent, dat wij moeten mogen verwachten, dat onze afwegingen, onze kennis, onze eigen dilemma's serieus worden genomen. Het betekent beschikbaarheid in menskracht. Wij hebben wel eens geklaagd over de eenzijdige accentzettingen van parakerkelijke organisaties. Die mag in ieder geval nooit veroorzaakt zijn door gebrek aan beschikbare menskracht onzerzijds.

De studie geeft te denken over de autoriteit van kerken (zoals beschreven). Hoe gaan we om met het geconstateerde autoriteitsverlies van de politiek? Dat lossen we zeker niet op door, zoals nu door de regering wordt voorgesteld, wat meer subsidie naar politieke partijen, hoezeer dat nodig en gerechtvaardigd is. Dat lossen we ook niet helemaal op door een functicherstel van de politieke partijen, zoals rond de discussie over de subsidiëring met name door professor Klop wordt bepleit. Dat is nodig: de rechter, de semi-overheids-onderzoeksinstelling, de ministeries, de gesubsidieerde discussiecentra, zij alle nemen taken waar, die in vele andere landen door politieke partijen worden uitgeoefend.

Maar de kern van het autoriteitsverlies van de politiek ligt kennelijk bij het gebrek aan relevante richtinggeving. Het enthousiaste onthaal voor een keer van het verkiezingsprogramma 'Samen leven doe je niet alleen' had ook en wellicht vooral te maken met het feit, dat het een

poging was om richting te geven aan de meer fundamentele keuzes, waar onze maatschappij voor staat, een antwoord vooral te formuleren voor de dilemma's van burgers en hun organisaties.

Iedere politieke beweging moet voor zichzelf de uitdaging beantwoorden van het autoriteitsverlies.

Wil de christen-democratie in de toekomst een gezagvolle politieke stroming zijn, dan liggen er voor ons bijzondere mogelijkheden:

- Juist onze achterban heeft wortels in heel de samenleving, niet in de laatste plaats in het vrijwilligerswerk en de wereld van de niet-gouvernementele organisaties. De maximale betrokkenheid van onze leden bij onze politieke keuzes maakt in ons antwoord de kennis zichtbaar van wat er in heel die samenleving omgaat.
- Er is een nieuw contact en samenwerking nodig met de wereld van de wetenschap, die andere autoriteit naast de kerken, die haar geloofwaardigheid niet verloren heeft. Door de maximale betrokkenheid van leden/experts van onze beweging, maar ook door eerder bepleite netwerken van verwante wetenschappelijke instellingen kunnen wij de deskundigheid en de inhoudelijke vernieuwing in huis halen, die momenteel van de politiek verwacht wordt.
- De systematische dialoog met kerken en levensbeschouwelijke instellingen kan aan het politieke gesprek die noodzakelijke dimensie geven van zinoriëntering, moraliteit en zelfs spiritualiteit. Hoe tastend voorstellen op deze terreinen ook geformuleerd worden, het feit, dat ze door de politiek niet beledend, maar als perspectief worden aangedragen, is iets wat de samenleving van de politiek en politici verwacht.

In kerken wordt al eeuwenlang in de adventstijd het *Rorate Coeli* gezongen. Dat lied van verwachting en terzelfder tijd die eeuwenoude klacht over godsverduistering. '*Et abscondisti faciem tuam a nobis.*' Waarom houdt Gij Uw gezicht voor ons verborgen, zou je kunnen zeggen.

De in het afgelopen jaar overleden christen-democratische militant Hans Velu heeft ooit over die vertwijfeling heen dat boekje geschreven: 'God laat zijn gezicht zien'.

In dat gezang ontdekken we, dat de vertwijfeling over de onzichtbaarheid van de Heer geen monopolie is van de hedendaagse West-Europese cultuur. Het onderzoek 'God in Nederland' gaat over godsverduistering, maar ook over het gegeven, hoe velen in ons land op een of andere manier bezig zijn met die vraag naar wanneer en hoe God een gezicht krijgt.

Ook de politiek, en zeker de christen-democratie, doen er in alle bescheidenheid goed aan te beseffen, dat zovelen, juist in de verwarring van de tijd, blijven hunkeren naar dat gezicht, over de godsverduistering heen.

Mr. J.J.A.M. van Gemip